

FƏRLAD AĞAZADƏ

ÜMUMİTTİFAQ MƏRKƏZİ YENİ TÜRK ƏLİFBA KOMİTƏSİNDƏ

TƏDQIQAT
İsaxan İSAXANLI

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti

Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Yeni Türk Əlifba Komitəsinin apardığı işlər nəticəsində *“Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu”* (1, səh. 67; 2, iş - 13, v - 21).

Belə bir dövrdə, təbii ki, Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının bu məsələyə münasibəti və bu prosesin həmin xalqlar arasında yayılması diqqətdən kənar qala bilməzdi. “

“Məhz bu məsələdə real mənzərəni öyrənmək üçün 1924-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı və bu heyət Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər edərək, orada yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirdilər” (1, səh.78).

Bu səfərin yaranma zərurəti, səfər zamanı aparılan görüşlər, bu görüşlərdə ayrı-ayrı türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsi yolunda meydana çıxan çətinliklər və bunların aradan qaldırılması tədbirləri və s. haqqında, yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsinin fəal iştirakçısı, milliyyətçə özbək olan Xalid Səid 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi *«Yeni*

əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» (3) adlı xatirə-memuarında geniş bəhs edir. Kitabın titullarında *“birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan ləhcəsində birinci olaraq bu əsər təb edilmişdir”* kimi maraqlı bir məlumat verilmişdir. Müəllif bütün türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyası mənzərəsinin öyrənilməsi və bununla bağlı xüsusi səfərin təşkil edilməsi vacibliyini belə izah edir.

“Zatən osmanlılar, qazaxlar, özbəklər arasında da bu məsələ (latın əlifbası məsələsi - İ.İsaxanlı) yox deyildi; ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirlərdi. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi - İ.İsaxanlı) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə (ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ilə - İ.İsaxanlı) xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyət səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdi» (3, səh.9).

Beləliklə Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Vəli Xulufli və Xalid Səiddən ibarət xüsusi heyət 1924-cü il sentyabrın 7-də SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının müxtəlif təbəqəli nümayəndələri ilə yeni əlifba xüsusunda görüşlər

Xalid Səid

Yeni əlifba hərəkətinin fəal iştirakçısı

keçirmək məqsədilə Bakıdan yola düşdülər.

Dağıstanda yeni əlifbanın qəbulu üçün xüsusi iş görməyə, təbliğat aparmağa ehtiyac olmadığını yəqinləmiş heyət, Maxaçqalada dayanmağı lazım bilmir. *«Burada (Maxaçqalada - İ.İsaxanlı) qalmadıq, qalmaqda da lüzum yox idi. Çünki Dağıstan çoxdan öz fikrini bildirmişdi. Burada yeni əlifba xüsusunda müzakirə edilərsək heç bir şey yox idi. Dağıstan Azərbaycanla həmrəy idi. Buna görə də boş vaxt keçirmək istəmədik»* (3, səh.12).

Sentyabrın 10-da heyət Simferopola çatır. Burada onlar Kırım Universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə ilə görüşür, (Bəkir Çobanzadə tezliklə Bakıya dəvət olunur, Universitetdə müəllimlik etməklə yanaşı, əlifba məsələləri ilə də ciddi məşğul olur, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında yaradılmış Azərbaycan Yeni Türk Əlifba

Komitəsinin (AYTƏK), sonralar isə Ümumitifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (ÜMYTƏK) elmi şurasına rəhbərlik edir) onun mənzilində çox qısa bir müddət söhbət etməklə yeni əlifba xüsusunda ab-havanı öyrəndikdən sonra, sentyabrın 13-də bir iclas keçirirlər. Bu səfər yolunda ilk iclas idi. Bu iclasda bir neçə iştirakçının ciddi etirazı ilə üzləşsələr də, son nəticə olaraq onların bəzilərini fikrindən döndərməyə, qalanlarının da fikrində yumşalmaya nail olurlar. Bu iclasda ərəb hürufatının ən nüfuzlu tərəfdarlarından olan Həsən Səbri Ayvazov son sözünü belə söyləyir: *«Hürufat məsələsini ümum türk-tatar xalqlarının rəyilə bunların qurultayında həll etmək, maarif və mədəniyyətimizin istiqbalı üçün ən sağlam, ən əmin, ən təhlükəsiz və doğru bir yol olduğuna qaneəm»* (3, səh. 23).

İclasdan sonrakı ab-havanı Xalid Səid belə təsvir edir: *«Səməd ağa sözünü qurtararkən çox həyəcanlı, çox coşqun idi, gözlərində yeni əlifbanın eşq və sevdası parlayırdı... Səməd ağanın sevincinin hüdudu yox idi. İlk müvəffəqiyyət qazanan bir ordu komandanı kimi sevinirdi. Artıq Kırım türkləri yeni əlifbaçılar tərəfə keçmiş hesab edilə bilərdi»* (3, səh.30).

Baxçasarayda qısa səfər edən heyət «Tərcüman» qəzetinin mühərriri məşhur İsmayıl Qaspirinskinin evində qonaq olur. *«Yeni 2 binanı ziyarət etmədən keçməzdik. Bunlardan biri «Zəncirli mədrəsə», ikincisi isə Baxçasarayda çıxan «Tərcüman» qəzetəsinin mühərriri məşhur İsmayıl Qasprinskinin evi idi. Qapı önündə İsmayıl bəyin oğlu Rüşət bəy bizi qarşıladı. Burası kiçik bir həyət idi. Həyətin solundakı alçaq bina «Tərcüman» qəzetəsinin mətbəəsi, qarşıdakı ikiqat bina isə İsmayıl bəyin yaşadığı ev idi. Sağdakı kiçik qapıdan evin baxçası ilə içəri qisminə girilirdi. Baxçanın o biri tərəfində, yüksək bir yerdə yapılmış şüşəbənd otağın Qasprinskinin yaz*

zamanlarında çalışdığı otaq olduğunu söylədilər» (3, səh.36-37).

Bu səfərdən sonra yenidən Simferopola döən heyət sentyabrın 15-də maarif evində daha bir iclas keçirir.

Bu müzakirələrdə, əsasən, ərəb əlifbasının islahı tərəfdarlarının fəallıq göstərməsinə baxmayaraq, geniş müzakirələrdən sonra burada da yeni əlifba tərəfdarlarının sayının artmasına nail olunur. Bu iclasda Xalid Səid ərəb əlifbasının islahı ideyasını Molla Nəsrəddinin məşhur lətifəsi ilə müqayisə edir:

«Məşhur Molla Nəsrəddin bir gün bir leylək tutmuş, uzun ayaqları və biçimsiz dimdiklərindən bildiyi quşlara bənzəmədiyini görmüş, bunu quşa bənzətmək istəmiş, çox biçimsiz olan dimdiyini dibindən, ayaqlarını da yarısından kəsmiş, «bax indi quşa bənzədin» demiş... Hurufatın islahı eynilə Molla Nəsrəddinin leyləyidir. Bilmirəm belə bir leyləyin yaşayacağına ümid edəcək qədər sadələvh bir adam aramızda tapıla bilərmi?» (3, səh. 42-43).

Beləliklə, Kırımdakı görüşlər ümidverici nəticələrlə başa çatır və heyət Moskvaya, oradan da, qısa müddət qaldıqdan sonra, Daşkəndə yola düşür. Daşkənddə rəsmi söz sahibləri ilə fikir mübadiləsi aparmaq mümkün olmasa da, keçirilən toplantılardan, müzakirələrdən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, *«özbək və türkmən mütəxəssisləri yeni əlifba tərəfində idi. Qazaxlar isə yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etməyəcəklərini bildirmişlərdi, lakin məsələnin ümumi türkoloji qurultayında həll edilməsinin əleyhinə deyildirlər. Belə bir qurultay çağırıldığı təqdirdə iştirak edəcəklərinə dair söz verdilər. Qurultayda ərəb əlifbasının qələbə çalacağına əmin kimi idilər»* (3, səh.61).

Daşkənd görüşləri belə qeyri-müəyyən bir ruhda başa çatsa da, məsələnin türk-tatar xalqlarının ümumi qurultayında həll olunacağı səviyyəsinə gəlməsini, müəyyən mənada, hər iki tərəf üçün ürəkaçan hesab etmək olardı.

Çünki hər iki əlifba tərəfdarları bu qurultayda öz qələbələrinə güvənir kimi görünürdülər.

Daşkənddə keçirilən bu görüşlərdən sonra növbəti görüşlər Orenburqda, Ufada və Kazanda olmalı idi. Lakin oktyabrda Bakıda dərslər başladığına görə texnikumda dil və ədəbiyyat müəllimi işləyən Xalid Səid oktyabrın 10-da geriye - Bakıya qayıdır. Qarşıdakı görüşlər haqqında qeydlər aparmağı Vəli Xulufu öhdəsinə götürür. Təəssüf ki, Vəli Xulufunun bu barədə heç bir yazısına rast gəlmədik. Amma Xalid Səidin xatirələrindən aydın olur ki, həmin səfər oktyabrın 25-də başa çatır. Xatirələrdən bu da aydın olur ki, Ufa görüşlərindən çox razı qalan heyət, Orenburq və Kazandan narazı qayıtmışdı. Türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ilə bağlı vəziyyət bu səfərdən sonrakı dövr üçün belə ümumiləşdirilirdi: *«1924-cü ilin axırlarında Şuralar İttifaqı daxilindəki cumhuriyyətlərdən Azərbaycan, Kırım, Dağıstan, Başqırdıstan cumhuriyyətləri, Gürcüstan və Ermənistan türkləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair son sözlərini vermişdilər. Türkistan cumhuriyyəti tərəddüd və şübhəli bir halda idi. Qazağıstan və Tataristanda qəbul edəmiyəcəklərini qəti olaraq bildirmişlər idi. Ancaq məsələ hələ tamamilə həll edilməmiş, ayrı-ayrı cumhuriyyətlər tərəfindən vəqə olan təklifə görə, ümumi bir qurultay çağırılmasının qəti surətdə lazım olduğu anlaşılmışdı»* (3, səh. 86).

Bu qurultayda yuxarıda sadalananlardan başqa, bir sıra ayrı yerlərdən də (Türkiyə, İran, Əfqanıstan və. s) türklərin və xeyli sayda mütəxəssislərin dəvət olunacağını nəzərə alsaq, vəziyyətin kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğunu anlamaq çətin deyil.

Türkoloji qurultayın çağırılması haqqında bundan əvvəl də fikirlər olsa da, (professor E.D.Polivanov «Problema latinskovo şrifta v turetskix pismennostyax», ön söz, Moskva-1923, professor A.N. Samoyloviçin 21 mart 1924-cü il tarixli genişəhatəli məruzəsi. 2, iş-39)

məhz türk-tatar xalqlarının yaşadıkları yerlərə edilən bu səfər, belə bir qurultayın çağırılmasının qaçılmaz və çox vacib olduğunu sübut etdi.

Bu işlərin davamı olaraq Bakıda Türkoloji qurultayın keçirilməsi məsələsi reallaşdı. Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni vüsət alan yeni əlifba ideyası, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda müzakirə edilərək, qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latın əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər ərəb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf qaldı və beləliklə də, latın əlifbasının bütün Türk-tatar respublikalarında tətbiq

edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi: *"Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlığını, eləcə də ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır"* (4, səh. 401).

Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi. Bu qurultaydan sonra, təxminən, 1 il ərzində, demək olar ki, türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün yerli əlifba komitələri yaradılmışdı.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın bir qrup iştirakçısı. Oturanlar sağdan sola: prof. A.M.Samoyloviç (Rusiya), prof. M.F.Köprülzadə (Türkiyə), S.Ağamalıoğlu (Azərbaycan), akademik S.F.Oldenburq (Rusiya) və başqaları.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması

Qurultay başa çatdıqdan bir gün sonra, Səməd Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə, qurultayda latın əlifbası lehinə səs vermiş türk-tatar xalqları nümayəndələrinin ayrıca bir xüsusi iclası keçirildi və yeni əlifbanın ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesinə təkan vermək və bunu tənzimləmək məqsədilə, bir mərkəzi təşkilatın yaradılması vacibliyi haqqında fikir meydana çıxdı.

Belə bir təşkilatın yaradılmasına qədər bu funksiyaları, bu sahədə ilk addım atmış və xeyli təcrübəsi olan AYTƏK-in həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Lakin tezliklə bu məsələ ilə köməkçi bir iş kimi yox, xüsusi bir iş kimi məşğul olacaq təşkilata ehtiyac bütün ciddiliyi ilə duyulmağa başladı.

1927-ci il fevralın 13-də Moskvada SSRİ MİK-nin sessiyası keçirilirdi. Sessiyada SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin də iştirak etdiyindən istifadə edən Səməd Ağamalıoğlu, onların iştirakı ilə ayrıca bir toplantı keçirir və yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesini tənzimləmək məqsədilə xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif edir.

S.Ağamalıoğlunun bu təklifi müsbət qarşılır və elə oradaca bu işlə məşğul olmaq üçün onun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya türk-tatar xalqlarına yaşadıkları yerlərdən öz xüsusi namizədlərini irəli sürmələri barədə müraciət edir. Təxminən 2 ay müddətində namizədlərin siyahısı toplanır və 39 nəfərdən ibarət komitə heyəti müəyyənləşdirilir.

Bu rəqəm respublikalar arasında belə bölünmüşdü:

Azərbaycan - 4, Gürcüstanda yaşayan türklər - 1, Ermənistanda yaşayan türklər - 1, Naxçıvan - 1, Özbəkistan - 4, Türkmənistan 2, Başqırdistan - 2, Tacikistan - 1, Dağıstan - 2, Qazaxıstan - 3, Qırğızıstan - 1, Krım - 1,

Tatarıstan - 2, Qara Qalpak - 1, Şimali Qafqaz (Dağıstandan əlavə) - 3, ayrı-ayrı təşkilatlardan - 10 (5, səh. 13).

Nəhayət, SSRİ MİK-nin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsini tənzimləmək məqsədilə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜMYTƏK) yaradıldı (6, səh.32) və Səməd Ağamalıoğlu bu komitənin sədri seçildi. Komitənin əsas nümayəndəliyi Moskvada yerləşsə də, sonralar 1928-ci ilin may ayının 1- dən etibarən komitə Bakıya köçürüldü (7; iş-60, v-1; iş-19, v-6).

(Ardı var)

Ədəbiyyat

1.Ф.Агазаде, К.Каракашлы. “Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения” Издание ВЦКНТА, Казань, 1928.

2. “АМİK nəzdində АYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında”. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103, Təsvir-1.

3. Xalid Səid. “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”. Bakı-1929

4. *Первый Всесоюзный Тюркологический съезд* 26 февраля-5 марта 1926 (стено-графический отчет), Баку-АССР, 1926 г. *Культура и письменность Востока*.

5. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга первая. Москва-1928

6. *Культура и письменность Востока*.

Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга вторая. Баку-1928

7. “Fərhad Ağazadənin fondu”. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515, Təsvir-1.